

FRANCIS BACON A METANARÁCIE INŠTRUMENTÁLNEHO POZNANIA

TOMÁŠ FORRÓ, Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK, Bratislava

1. **Francis Bacon a vedecké interpretácie.** Anglického mysliteľa Francisu Baconu možno zrejme úspešne považovať za spolutvorcu moderných predstáv o vede. Zatiaľ čo jeho metodologický prínos - nech už znamená čokoľvek¹ - bol spochybnený v nespočetných prácach, Baconovmu všeobecnému vedeckému modelu venujeme dodnes veľkú pozornosť. Lebo pobaconovský vývoj vedy akoby rozvíjal jeho hlavné motívy a scientistickej doktríny 19. a 20. storočia bývajú považované za jeho vyvrcholenie.

Vo svojej práci sa budem zaoberať práve takýmto obrazom Baconovho projektu, obrazom, ktorý bol vytvorený našim dnešným myslením a jazykom, a teda spätne reinterpretuje vlastné počiatky. Problém možno pre väčšiu jasnosť postaviť aj ako otázku, nakoľko je Baconova *Obnova vied* obratom k novovekému (či dokonca modernému) charakteru poznania a jeho miesta v spoločnosti.

Naturalizmus. Najprv je dobré uviesť najdôležitejšie črty modernej vedy ako paralely k baconovskému projektu. Tieto predstavy môžeme súhrnne nazývať "moderná vedecká racionalita" (Adorno, Horkheimer) a istotne sú značne zjednodušené. Nachádzame ich nielen v centre moderného scientistickeho myslenia (predovšetkým v novopozitívizme), ale aj u jeho kritikov.

Prvým z nich je naturalizmus a fyzikalistický základ vedeckého poznania. Práve Bacon obracia pozornosť vedeckého skúmania na prírodu. Vymedzuje tým nový predmet poznania, ale zároveň aj jeho hranice.² Prírodná veda sa má stať základom všetkých ostatných disciplín, keďže sa vzťahuje priamo ku zdroju ľudského poznania ([3], I, 80). Príroda je zároveň priestorom pre posúdenie pravdivosti poznatkov. Empirické pozorovania sú pre "modernú vedeckú racionalitu" rovnako ako aj pre Baconu východiskom skúmania a verifikáciou teórie. Poznávanie príčin prírodných javov leží v kompetencii fyziky, tie sú zároveň prejavmi nevyhnutných zákonitostí (foriem), ležiacich mimo dosahu zmyslovej skúsenosti (oblasť metafyziky prírody) ([3], II, 9).³ Mechanické vedy predstavujú u Baconu univerzálny model nielen pre celé ľudské poznanie, ale aj pre riadenie spoločnosti.⁴

¹ Napriek tradičnému obrazu o Baconovi ako *par excellence* predstaviteľovi indukcionizmu u samotného Baconu možno nájsť aj používanie deduktívnej metódy v procese verifikácie. Peter Urbach pomerne presvedčivo vyvrátil popperovskú kritiku Baconovho indukcionizmu, a dokonca poukázal na falzifikacionistickú príbuznosť oboch koncepcií.

² "Človek, služobník prírody a jej vykladač, vytvára a chápe len toľko, koľko vypozeroval z prírodného poriadku z faktov alebo svojím rozumom, viac nevie a ani nemôže vedieť." ([3], I, 1)

³ Pozri aj [5].

⁴ Pozri aj [5]. Pozri Baconovo dielo *Nová Atlantida* [2].

Obe koncepcie zdieľajú principiálnu nedôveru voči zmyslom, neproblematizovanej skúsenosti a zavádzajú experimentálne procedúry a presne vypracované metodologické postupy získavania, spracovávanía a verifikácie poznatkov. Spoločný majú aj výslovný dôraz na metódu a systematizáciu poznávacieho procesu⁵ a čo je dôležité, takisto predstavu kooperatívneho charakteru procesu vedeckého poznania.

1.1 Objektivizmus. To však nie sú jediné črty, vďaka ktorým možno poukazovať na takmer moderno-scientistický charakter Baconovej všeobecnej koncepcie vedy. Jeho koncepcia idolov, ktorej venuje mnoho pozornosti, je explicitnou požiadavkou objektivity poznania a príspevkom ku klasifikácii a odstráneniu nežiaducich vplyvov na proces skúmania.⁶ Snahu o odstránenie týchto subjektívnych elementov nachádzame neskôr u Descarta a stane sa dôležitým projektom osvietenstva. Zdôvodnenie vedeckej teórie sa nemôže viazať na subjektívne, a teda nejasné predstavy, deformované naším vnímaním, fantáziou alebo jazykom. Niektoré interpretácie Bacona dokonca naznačujú, že oddeľuje vedu od náboženstva⁷ "... S veľkou okázalosťou a pompou oslavujú akoby zákonitý zväzok viery a zmyslového poznania ..., avšak v skutočnosti zmiešavajú veci božské s ľudskými a tak ich znižujú... Prístup k niektorým filozofiám, nech už sú akokoľvek správne, je vinou nevedomých teológov takmer uzavretý." ([3], I, 89)

1. 2 Metanarácie. Pre "modernú vedeckú racionalitu" je základným kritériom adekvátneho poznania argument, dôkaz korešpondencie teórie so základnými princípmi a výskumom. Náboženstvo a viera s odvolávaním na zjavenia a skutočnosť nadradenú ľudskému vnímaniu a mysleniu sú preto ako zdôvodnenie teórie vylúčené, a dokonca zbytočné. Autonomía vedy voči náboženstvu sa však prejavuje najmä na všeobecnej rovine, a to odmietnutím "metanaratívnych príbehov". Na tento charakter modernej vedy upozorňujú mnohí súčasní myslitelia. Absenciu metanaratívnych teórií možno považovať za jednu z najvýznamnejších črt modernej vedy. Úloha metanaratívnej koncepcie spočíva v legitimizácii nejakého diskurzu (napríklad vedeckého). Jej legitimizačný príbeh podáva celostný obraz sveta, ktorého je jednotlivý diskurz súčasťou a v ktorom plní nejakú dôležitú funkciu. Je to vlastne súbor presvedčení, argumentov a predstáv o svete a svojej úlohe v ňom, vulgárne povedané, ideológia, ktorá zdôvodňuje jestvovanie nejakého fenoménu (v našom prípade vedy) ([7], 97 - 98).

Novopozitivistická doktrína principiálne odmieta všetky metafyzické výroky, pričom evidenciu svojej oprávnenosti poskytne praktické (technické) využitie vedeckého poznania. Utilitárne a inštrumentálne chápané poznanie už ďalej nevyžaduje nijakú ďalšiu legitimitu. Inak povedané, naša veda nie je potrebná na kontempláciu božích ideí (platónsko-scholastická tradícia) ani na vytvorenie dokonalého spoločenského

⁵ Baconov dôraz na metódu poznania je dostatočne zjavný; predstavu systematizácie, inštitucionalizácie pozri in: ([3], I, 108); [1]. Práve systematickým a metodickým poznaním sa Bacon vymedzuje voči "empirikom" ([3], I, 64).

⁶ Popper mylne považuje Baconovu teóriu idolov za demonštráciu radikálnej indukcionistickej požiadavky tabula abrasa, čistého zovšeobecňovania poznatkov bez predchádzajúcej teórie, bez ktorej však nie je indukcia možná. Pozri ([13], 119 - 123).

⁷ Riggs John, in: ([6], 172 - 173).

usporiadania (osvietenstvo). Je jednoducho nástrojom, ktorého výstupy sú použiteľné pri interakcii človeka s prostredím, a prináša efektívne výsledky a kontrolu tohto prostredia; nepotrebuje sa preto pýtať, vzhľadom na čo mimo fyzikálneho sveta sú jej tvrdenia pravdivé. Neustále zhromažďovanie poznatkov a technológií, zvyšovanie výkonu, efektívnosti a kontroly prostredia sú dôkazom neustáleho pokroku tohto typu myslenia - funkčného poznania prírody. Bacon bol pritom prvý, kto explicitne spojil predstavu pokroku s poznaním prírody a jeho praktickým využívaním. "Progresívna" interpretácia histórie - projekty Herberta Spencera či Augusta Comta - sa tak ponúka ako vhodná analógia k Baconovi.

Utilitarizmus a inštrumentalizmus poznania, odmietnutie metanaratívnych teórií a predstava pokroku (prírodných) vied sú, zdá sa, hlavnými črtami moderných predstáv o vede ako nástroji vzťahovania sa človeka k svetu. Neutrálnosť vedy sa navyiac spájala s tendenciou vidieť v tejto oblasti ľudskej kultúry novú perspektívu racionálneho spoločenského riadenia, a to nielen v rámci socialistickej alternatívy.

Odmieťa Bacon metanaratívne teórie? Zatiaľ len toľko, že už pri povrchnom čítaní jeho najdôležitejších diel narazíme na všetky zmienené črty a takisto tu nachádzame veľmi silný akcent na praktické poznanie⁸ a zdanlivo i utilitárne vymedzenie pravdivého. Môžeme tak skutočne dospieť k pomerne vyhovujúcemu obrazu Baconovho myslenia ako prototypu moderného vedeckého svetonázoru, ktorého súčasťou je či už sformulovaný, alebo implicitný predpoklad autonómnej vedy a jej objektívneho kontextu zdôvodnenia.

1.3 Francis Bacon a antiscientizmus 20. storočia. Je zaujímavé, že tento hrubý model vyhovuje scientifickej (pozitivistickej) interpretácii Bacona rovnako ako kritikom scientizmu. Baconovské klíše "Knowledge is power" sa stáva mnohoznačným symbolom. Môžeme naň zredukovať Comtovo "Poznávať, predvídať, konať" a nádeje spojené s priemyselnou revolúciou 19. a 20. storočia. O niekoľko desaťročí neskôr sa však rovnako dobre stane stelesnením všetkých negatívnych vedľajších efektov toho istého procesu.

Kritici nezdieľajú optimizmus scientifickej iniciatívy: poukazujú na redukcionistický charakter vedeckého svetonázoru, na metodologický utopizmus objektivizmu aj na ďalekosiahle ekologické a spoločenské dopady rozvoja technológií a s ním súvisiaci masový priemysel a masovú potrebu.

Táto kritika si často všíma práve Francisa Bacona. Vzťahuje sa na utilitárne chápanie pravdy a vedeckého (technologického) pokroku ako zdanlivého zlepšovania podmienok ľudskej existencie. Ich výsledkom má byť dnešný stav sveta, ktorý možno charakterizovať ako nadvládu "neľudskej" vedeckej racionality na individuálnej aj

⁸Baconov dôraz na praktické konanie, tvorenie na základe poznania, bude vyžadovať podrobnejšie vysvetlenie. Práve kvôli "neplodnosti" Bacon odmieta scholastickú filozofiu a jej aristotelovský kontemplatívny model. Rossi a Pérez-Ramos Bacona zhodne charakterizujú ako "tradiáciu tvoriaceho poznania", v ktorej je ustanovená úzka súvislosť medzi objektmi poznania a objektmi tvorenia; poznanie je istá forma či aspoň potenciál tvorenia. Pozri Rossi, in: ([6], 38); [14].

spoločenskej úrovni a zároveň absenciu vplyvu vyšších, humánnych hodnôt (ktoré, samozrejme, musia byť súčasťou nejakej metanaratívnej teórie) na tento proces.

U Bacona skutočne nachádzame množstvo myšlienok, v ktorých postuluje nesmierne dosah vedecko-technického pokroku a jeho vplyv na chod sveta a život človeka. A rovnako ťažko možno prehliadnúť jeho antropocentrické, šokujúco "moderné" chápanie funkcie prírody vo vzťahu k človeku. Baconov utilitaristický prístup sa tak stáva cestou k dnešnému materializmu a priemyselnej spoločnosti (Heidegger, *Holzwege*), k zámene pravdy na operáciu - funkčnú procedúru (Adorno a Horkheimer, *Dialektik der Aufklärung*) či odcudzeniu a konformizmu, nivelizácii a deštrukcii ľudských hodnôt (Marcuse, *One-Dimensional Man*). Ako poznamenáva ekofilozof Skolimowski, baconovské "Vedenie je moc" je ideologickým základom modernej technológie; "Stačí tu zmeniť len jedno slovo, aby sme dostali jej dokonalý opis a zdôvodnenie: miesto hovorenia, že «vedenie je moc» by mal Bacon povedať «technológia je moc». Vtedy postulovaný baconovský program dokonale znázorňuje vývoj západnej spoločnosti počas nasledujúcich troch storočí, najmä devätnásteho a dvadsiateho." ([9], 48 - 49)

2. Problémy a alternatívy "pozitívneho" výkladu. Videli sme, že prijatie doterajšieho, zjednodušeného obrazu Baconovho vedeckého projektu a Baconovej predstavy vzťahu medzi vedou a spoločnosťou je výhodné pre oba polarizované postoje. Poskytuje im konzistentný model mysliteľa, stojaceho na počiatku novovekého obratu. Tvrdím, že pri podrobnejšom čítaní jeho diela nachádzame motívy, ktoré sa priamo vymykajú modernistickému výkladu a na oprávnenosť zmienených interpretácií stavajú prinajmenšom otáznik. Mojou tézou je nemožnosť uspokojivého vysvetlenia diela Francisca Bacona výlučne obrazom modernej autonómnej, samolegitimizujúcej a utilitarnej vedy, ktorej najvyšším cieľom sú použiteľné výsledky a praktické produkty poznania.

2.1 Zdroje Baconovho myslenia. Prvou dôležitou otázkou je prameň Baconovej inšpirácie. Stáva sa tým nástojčivejšia, čím väčší obrat voči dovtedajším vedám Baconovi pripisujeme. McClure vysvetľuje novovek vo vzťahu k hasnúcej ére stredoveku, ktorý bol obdobím vyrovnávania sa nových aktérov našej civilizácie - severských národov - s duchovným dedičstvom staroveku, a najmä Grékov ([8], 523). "Ducha modernosti" u Bacona tak možno charakterizovať obratom, spôsobeným stavom naplnenia (či lepšie presýtenia) gréckym odkazom a potrebou ďalšieho rastu. Zatiaľ čo doteraz učenci len vyplňali kedysi vytvorený a zabudnutý obraz, novým cieľom je presiahnutie takto vytvorených hraníc, objavovanie ešte neobjaveného, riadená zmena, inak povedané, kontrola s cieľom pokroku. Kontrolu človek dosahuje vďaka metóde, a teda spojeniu inteligencie s hmotou. Zmysel dáva ďalej pokroku použiteľnosť. Tri hlavné znaky moderného, pokrok, kontrola a použiteľnosť, sa zároveň vinú celým Baconovým dielom a uzatvára ich zodpovednosť v zmysle záväznosti pre človeka realizovať úlohu neustáleho zlepšovania a poznávania sveta, spojenia inteligencie a morálky na ceste za dobrom.

McClurova všeobecná idea "ducha modernity" nás však sotva môže uspokojiť.

2.2 Francis Bacon a duch protestantizmu. Charles Taylor ponúka prenikavú analýzu vplyvu protestantizmu na vývoj novovekého myslenia. Baconu si všima ako

súčasť genealógie modernej identity [11]. Podľa Taylora je Baconov inštrumentalizmus spolu s kritikou aristotelovských predstáv⁹ vyjadrením nielen nových epistemologických, ale aj sociálnych a teologických nárokov. Jeho koncepcia vo svojej dobe pomáha legitimizovať v Európe rýchlo rastúcu strednú vrstvu, uplatňujúcu sa najmä v obchode, remeslách a iných praktických povolaniach ([11], 230 - 233). Tento prístup nás zrejme odkazuje na Baconovo chápanie poznania prírody, ktoré sa potvrdzuje (legitimizuje) okrem iného aj praktickým úžitkom tohto poznania ako výsledkom výkonu ľudskej slobody.¹⁰ Je pritom oddelené od poznania morálneho, sprostredkovaného vierou a zjavením. Snahy strednej vrstvy o získanie lepšieho sociálno-politického postavenia voči vládnucej aristokracii sú tak zároveň teologickým konfliktom medzi rigidnou a autoritatívnou katolíckou cirkvou a šíriacim sa protestantizmom, ktorého tézy nachádza Taylor hlboko votkané v Baconovom diele ([11], 213 - 215). Nová koncepcia ľudského života sa viaže na prijatie postavenia človeka na tomto svete, ktorý je koniec koncov božím dielom, a je preto hodný nášho poznania.

Dôraz na individuálnu aktivitu je výsledkom úplne nového chápania vzťahu medzi Bohom a človekom: človek už nie je viazaný na svoju úlohu vo svete a spoločnosti, ktorú mu predurčil Boh a v ktorej ho udržuje cirkev, pretože individuum sa stáva participantom na svojom vlastnom spasení. Spásu už nesprostredkuje cirkev, ale je záležitosťou hĺbky ľudskej viery a skutočných ľudských činov. Odmietnutie katolíckej teológie v sebe zahŕňa nielen odklon od "sprostredkovaného spasenia", ale aj od celej katolíckej hierarchie a idey mníšskej kontemplácie, čím sa stiera doteraz striktné oddeľovanie sakrálneho a profánneho.¹¹ Veľká časť ľudskej komunikácie s bohom sa

⁹Podľa Taylora ide o novoveké (a Baconovo) odmietnutie Aristotelovej koncepcie "dobrého života" aristokratickej etiky, pre ktorú je charakteristické pohrdanie praktickými povolaniami a sférou "obyčajného života", zameraného na materiálnu existenciu - fyzickú prácu, telesné veci. Novoveký obrat je teda obratom k "obyčajnému životu" a kritikou "etiky dobrého života". "Etika dobrého života" bola prezentovaná scholastickým modelom, katolíckou cirkvou a jej predstaviteľmi - šľachticmi a najmä mníšskym stavom. Taylor tak dáva zmysel Baconovej kritike scholastickej filozofie (Bacon ju nazýva racionalizmus), ktorá je pre Bacona okrem iného stelesnením neplodnej teoretickej kontemplácie a neschopnosti vytvárať diela, pôsobiť svojim poznáním. Terčom kritiky novej "etiky obyčajného života" sa takisto stávajú rigidné štruktúry katolíckej cirkvi (dobré známe Lutherov motív) či katolícke chápanie tzv. sprostredkovaného spasenia, kde sa jednotlivec stáva súčasťou kolektívneho "programu spasenia", ktoré, samozrejme, vedie cirkev; tá sa situuje do roly sprostredkovateľa komunikácie medzi Bohom a človekom ([11], 211 - 215; 230 - 233).

Taylorova konštrukcia síce pôsobí ako príliš všeobecná, napriek tomu však vďaka prepojenosti na luteránsku teológiu dokáže vysvetliť najdôležitejšie novoveké motívy, dôraz na praktickú činnosť, produkciu, rozvoj obchodu, preferovanie politickej stability a ekonomického prosperovania pred výbojnými vojnami stredovekého rytierstva. Porovnaj s Weberovým *Duchom kapitalizmu*.

¹⁰"O vedách však, ktoré pozorujú prírodu, hovorí svätý mudrc toto: «Sláva božia je skrývať vec, ale sláva kráľov spytovať vec», nie inak, ako keby sa božská prirodzenosť tešila z nevinnnej a dobromyselnej hry chlapcov, ktorí sa schovávajú tak, aby boli nájdení, a ako keby si vo svojej zhovievavosti a dobrotivosti zvolila ľudskú dušu v tejto hre za spoluhráčov." ([3], 56)

¹¹Túto dichotómiu v katolicizme Taylor prezentuje ako syntézu paulínskej opozície ducha a telesnosti a transformovanej platónskej opozície medzi netelesným a telesným ([11], 220).

presúva do nášho sveta a každodenného života, do plnenia ľudských povinností, ako je práca a rodinný život. Práve ľudská aktivita je potvrdením viery; práca, tvorenie znamenajú nielen konanie dobra, milosrdenstva voči blíznym, ale aj poznávanie a zdokonaľovanie sveta, boj s chaosom a akoby účasť na tvorení ([11], 228).

2.3 Legitimita a postavenie novej vedy. Taylorova interpretácia novovekého obratu ponúka dôležitý vhľad do príčin a charakteru Baconovho konceptu. U Bacona je koncept vedy nerozlučne spojený s náboženskou doktrínou.¹² Vo svojej rannej práci *Valerius Terminus* sa Bacon veľmi dôkladne zaoberá ľudskou kompetenciou vládnutia svetu. Keď hľadá odpoveď na otázku, prečo je vôbec človek oprávnený pozorovať, spoznať a ovládať prírodu, vychádza zo Starého zákona a mýtu o stvorení človeka a jeho úlohe. Uvádza mýtus o anjelovi a mýtus o Adamovi.

Anjel mal svetlo, božské poznanie, jeho pád však zapríčinila márnivosť, snaha stať sa najvyšším - dosiahnuť moc, vôľu vládnuť, ktorú má však spolu s poznaním len Boh. Anjel v skutočnosti nechcel božskosť pre samotné dobro, a to bol dôvod, prečo bol potrestaný. Adam naopak dostal od Boha vládu nad svetom, dokonca dával zvieratám názvy podľa ich prirodzenosti, čo má pre svet istú konštitutívnu funkciu. Jeho pád však spôsobila túžba poznania dobra a zla, čo je opäť siahaním na božské kompetencie, od cudzovanie sa Bohu, ktorý jediný má svetlo, božské a všezahrňajúce poznanie a zároveň moc.¹³

Z tohto príbehu pre Bacona plynie dôležitý záver: snaha poznať prírodu nie je trúfalosťou prvotného hriechu; je to jediný spôsob, ako môže vôbec človek dospieť k vláde nad svetom, a teda k svojej legitímnej funkcii pred prvotného hriechu.¹⁴ Odteraz sú však zároveň pevne vymedzené hranice a ciele poznania: stvorená príroda, pričom náboženské mystériá nielenže sa za týmito hranicami nachádzajú, ale majú zároveň pre človeka normatívnu hodnotu: "... vidiac, že poznanie patrí k takým veciam, ktoré majú byť prijaté s varovaním a objasnením ..., ŽE VŠETKO POZNANIE MÁ BYŤ KONTROLOVANÉ NÁBOŽENSTVOM, A ODKAZOVAŤ NA POUŽITIE A KONANIE" ([4], 1. kap., zdôraznil Bacon).

Viera tak determinuje plody vedeckej práce; ako vidíme aj v *Novom organone*, je kontrolou (cenzúrou) výstupov vedeckého bádania,¹⁵ keď ona, a nie veda, rozhoduje v morálnych otázkach, a teda stojí nad vedou, pretože sama určuje, čo je dobro a zlo.

Zastávanie tejto predstavy nachádza Taylor ešte aj u Descarta.

¹² Ďalším dôležitým poukazom na Baconove luteránske ideologické základy sú aj niektoré črty jeho diel, napríklad veľký dôraz na Starý zákon či hebrejskú tradíciu ([12], 571). Iné ťažko prehliadnuteľné spoločné prvky možno identifikovať v utilitárno-praktickom zameraní Bacona.

¹³ "Počiatkom ani príčinou pádu nebolo totiž ono čisté a nepoškvrnené vedenie o prírode, ktorému vďačil Adam za to, že mohol dávať veciam mená podľa ich vlastností, ale bola to ctižiadostivá a panovačná túžba po vedení mravnom, ktoré by rozhodovalo o tom, čo je dobré a zlé, a viedlo by k tomu, že by človek odpadol od Boha a dával si sám zákony ([3], 56).

¹⁴ "[Poznanie] je náhrada a (do veľkej miery) znovunastolenie človeka k suverenite a moci (lebo len keď bude schopný nazývať tvory ich skutočnými menami, bude schopný im aj opäť vládnuť), ktorú mal v prvotnom období svojho stvorenia." ([4], 1. kap.)

¹⁵ "Nech len ľudské pokolenie opäť nadobudne svoje práva nad prírodou, ktoré mu náležia ako boží dar, a nech je mu daná moc, nad ich správnym používaním bude bdieť zdravý rozum

2.4 K cieľom nového poznania. Doterajší výklad nám u Bacona vyčleňuje vlastne až dva ciele poznania: je to čiastkový cieľ, v ktorom slúži aplikácia poznania v dielach a vynálezoch na zlepšovanie ľudského údely, teda konanie milosrdenstva ([3], I, 129). Nachádzame však aj konečný cieľ, v ktorom poznanie nepôsobí okamžite, ale je cestou k postupnému nadobudnutiu niekdajšej slávy a veľkosti človeka.¹⁶ Zároveň slúži väčšej sláve Boha, pretože osvetľuje jeho dokonalé dielo, a človek tak spoznáva a zveľaďuje božie stvorenie ([4], I. kap.). Človek je predurčený poznávať a poznanie je božím darom: "To, o čo nám tu ide, musí byť zrejme od Boha, ktorý je pôvodcom dobra a otcom svetiel, už preto, že je to svojou prirodzenosťou nanajvýš dobré... Nemožno v tejto súvislosti opomenúť proctvo Danielovo o posledných časoch sveta: Mnohí preplávajú a rozmnožená bude veda, čo nás zrejme poučuje o tom, že je určené osudom, to jest božou prozreteľnosťou, že precestovanie sveta (čo bolo, ako sa zdá, dosiahnuté ďalekými námornými plavbami alebo už skoro bude zavŕšené) a rozvoj vied sa uskutoční v tej istej dobe." ([3], I, 93)

Takto rozšírený baconovský cieľ vedy už zrejme ďalej nemôžeme vysvetľovať modelom "modernej vedeckej racionality". Bacon určite neodmieta metanaratívnu teóriu, ktorá je preňho základom určujúcim zmysel jestvovania celého vedeckého poznania. Úplne iné je aj jeho chápanie utilitarizmu a inštrumentalizmu, za hlásateľa ktorých je často považovaný. Vidíme, že úžitku neprisudzuje centrálnu, a už vôbec nie jedinú úlohu pri poznaní. Bacon sa v skutočnosti snaží o spojenie praktického a teoretického poznania a táto myšlienka presahuje naše metafyzické skúmanie až do sféry jeho metodológie.¹⁷

Toto vysvetlenie nám poskytuje novú, podrobnejšiu optiku pri skúmaní známeho hesla "Vedenie je moc". John Riggs si všíma, že toto spojenie sa po prvýkrát objavuje v diele *Meditationes Sacrae*, a to v tom zmysle, že len Boh má obe tieto kompetencie úplne ([6], 183) - spomeňme si len na mýtus o anjelovi a Adamovi. V *Novom organone* sa už výrok vzťahuje na človeka. Pointou tu je dôraz na potrebu správneho predmetu a metódy poznania ako nevyhnutnej podmienky dosiahnutia stavu, na ktorý je človek predurčený a ktorým je vlada nad stvoreným svetom.

Človek, služobník prírody a jej vykladač, vytvára a chápe len toľko, koľko vypozeroval o prírodnom poriadku z faktov alebo svojím rozumom; viac nevie a ani nemôže vedieť...

a zdravé náboženstvo." ([3], I, 130)

¹⁶Tento motív je vysvetlením Baconovho nového chápania pokroku vo vzťahu k poznaniu a rozvoju vynálezov, ako je cesta - či plavba -, neustáleho osvetľovania a zveľaďovania neznámych miest, ktorá má svoje zavŕšenie v navrátenom postavení človeka.

¹⁷Domnelá opozícia Baconovho praktického prístupu, prinášajúceho skutočné diela (vynálezy), proti kontemplatívneho a neplodného poznaniu (scholastikov) sa stretáva s domnelým baconovým empiricismom a kritikou dedukcie. Na metodologickej rovine však opäť Bacon nechápe skúsenosť pomocou experimentu ako výlučný prístup ku poznaniu, ale ako súčasť syntézy "inteligencie a hrnoty" ([8], 525). Pozri ([3], I, 95); porov. ([10], 174 - 175).

Ľudské vedenie a moc splyývajú v jedno, lebo neznalosť príčiny zabraňuje účinku. Ak chceme totiž zvíťaziť nad prírodou, musíme jej byť poslušní. To, čo sa javí pri myslení ako príčiny, to je pri realizácii pravidlo ([3], I, 1, 3).

Čo je však vo svetle interpretácie "modernej vedeckej racionality" dôležité, je uvedomiť si, v akej súvislosti chápe Bacon zmysel celého výroku. Poznanie tu nemá čisto utilitárnu hodnotu a moc nie je utilitárnou kompetenciou. Legitimita, ktorú čerpá Baconova veda a Baconov antropocentrizmus, má výlučne teologický charakter. Tento model istotne nie je archetypom programovo antimetafyzického a samolegitimizujúceho projektu 20. storočia, pretože ciele, predmet skúmania, a teda zmysel jestvovania mu určuje nesmierne silný "metanaratívny príbeh", bez ktorého ho nedokážeme zdôvodniť. Na tú istú doktrínu je navyše viazaná jeho hodnotová neutralita. Veľkým omylom je aj predstava, že u Bacona je veda redukovaná na tvorenie vynálezov a nástrojov, ktoré by z neho robilo "filozofa priemyselnej revolúcie".¹⁸

2.5 Bacon a inštrumentalizmus. Teraz si ešte raz podrobnejšie všimnime Baconovo chápanie úžitku a jeho vzťah k veciam. Na jednej strane je z Baconovho diela jasné, aký veľký dôraz kladie na použiteľnosť poznania a na praktickú manipuláciu s vecami: "... ako sa zdá, ďaleko najdôležitejšie miesto medzi ľudskými činnosťami zaujímali objavy a vynálezy... Objavy a vynálezy sú akoby nový druh stvorenia a napodobenia božích diel..." ([3], I, 129)

Charles Taylor si opäť pomáha protestantskou teológiou, ktorá je typická svojím pozitívnym prístupom k veciam stvoreného sveta, katolíckou doktrínou považovaným za čosi nízke a hodné odmietnutia. Protestantský inštrumentalizmus však zároveň chápe narábanie s vecami, o ktoré sa snaží veda, ako číry prostriedok, spôsob, ako slúžime Bohu v jeho vlastnom tvorení a v konaní milosrdenstva. Tu je nutné uvedomovať si ich márnivosť, pretože práve narábanie so stvorenými vecami tak, akoby boli cieľom, a nie len prostriedkom našej aktivity, je základom ľudského hriechu ([11], 221).

Takýto model inštrumentalizmu považuje Taylor za konštitutívny prvok našej modernej kultúry. Je pozoruhodné, že pritom prehliada Baconov dôraz na vyváženosť praktického a teoretického prístupu. Táto skutočnosť sa osvetľuje vo veľmi dôležitom 124. aforizme prvej knihy *Nového organonu*. Jej český preklad, o ktorý som sa pri štúdiu najviac opieral, dokonca sugeruje antiutilitárny prístup: "Pravda a užitočnosť sú teda (v tomto prípade) úplne tým istým a diela si je potrebné viac vážiť preto, že sú to záruky pravdivosti, než preto, že uľahčujú a zlepšujú život." ([3], I, 124)

¹⁸ "Dobré je povšimnúť si moc, silu a dôsledky objavov a vynálezov, ktoré sa prejavujú najviac na troch objavoch... Je to umenie tlačiarenské, vynález strelného prachu a vynález kompasu. Viedli k nespočetným zmenám a nijaká vláda, ani filozofická škola, ani hviezda nemali taký vplyv a účinok na ľudské záležitosti ako tieto mechanické objavy... A predseda (aby som už povedal celú pravdu), ako sme preveľmi zaviazaní svetlu za to, že nám umožňuje chôdzu po cestách..., samo videnie svetla je však vec znamenitejšia a krásnejšia než všetko jej najrozmanitejšie využitie, tak aj istotne pozorovanie vecí, takých, aké sú..., je samo osebe omnoho cennejšie než všetky plody objavov a vynálezov." ([3], I, 129) Samotný tento citát dokazuje, že u Bacona nemožno zredukovať vedu na technológiu.

Takýto zmysel aforizmu prekvapil dokonca samotného prekladateľa knihy, keďže zdánlivo oslabuje Baconov doterajší praktický kurz. Paolo Rossi venoval latinskému originálu tohto fragmentu podrobnú analýzu, v ktorej upozornil na omyl pri preklade prvej časti vety. Jej poopravený zmysel už nehovorí o stotožnení pravdy s úžitkom, ale referuje na podstatu (stvorených) vecí, ktorá je tvorená pravdivosťou a úžitkom zároveň.¹⁹ Rossi tento výrok zároveň aplikuje priamo na Baconovu koncepciu: "Podľa tohto prístupu otázka, či je vedecká pravda závislá od procedúr použitých pri ich potvrdení, alebo od ich praktického úžitku, je nezmyselná dilema: vedecká pravda je vždy užitočná a táto užitočnosť závisí práve a výlučne od jej povahy čistej pravdy..." ([6], 37)

Úžitok z vecí teda nie je konečným cieľom vedeckej aktivity ani podmienkou jej pravdivosti, ako to vidíme v inštrumentálno-utilitárnom či pragmatistickom prístupe. Neuspejeme celkom ani s taylorovskou protestantskou interpretáciou, s jej hlbším chápaním inštrumentalizmu. Taylor prehliada druhý významný motív (ktorým je neutilitárny význam vedeckého) a jeho vysvetlenie tak nedokáže uspokojivo zachytiť komplexnosť, vyváženosť Baconovej predstavy o zmysle a posudzovaní pravdivosti ľudského poznania.

Dôležitou súčasťou "pozitívneho" čítania Bacona je aj takzvané "progressívne chápanie historického vývoja", a teda motív, ktorý nachádzame u spomínaného Augusta Comta či Herberta Spencera. Avšak Baconov optimizmus, pokiaľ ide o perspektívu novej vedy a jej praktických výdobytkov, nikde neimplikuje takéto moderné chápanie vývoja ľudského poznania. Baconova predstava času a ľudských dejín je pomerne zložitá a často naznačuje skôr cyklické opakovanie rozvoju a úpadku poznania ([3], I, 78). Jeho "pozitívne" chápanie vývoja je radšej vierou v možnosť pokroku napriek mnohým prekážkam v minulosti a obavám do budúcnosti.²⁰

Medzi interpretátormi Bacona naďalej trvá spor o povahu jeho projektu na metodologickej aj kultúrno-etickej rovine. Mojou úlohou však nebolo potvrdiť Baconov naivný indukcionizmus, ktorým sa diskvalifikuje zo zlatého fondu vedeckej metodológie, ani naopak jeho sofistifikované spojenie indukcie a dedukcie, čím sa stáva prorokom moderného myslenia o metóde. Bocom ponechávam rozhodný postoj aj v oveľa dôležitejšej dileme, či je jeho myslenie jedným z prvých impulzov ľudského odcudzenia, objektivizácie prírody a novej, tyranskej vedeckej racionality bez akejkoľvek referencie na morálne hodnoty. Alebo či je len prejavom vedeckého optimizmu, ktorý nanovo objavuje prírodu, a tým perspektívu rozvoja istého ľudského poznania a zlepšenia ľudského údela na svete.

Snažil som sa dokázať, že takýto závažný spor nie je možné riešiť zjednodušeným, heslovitým obrazom Francisa Bacona, vďaka ktorému ho môžeme s ľahkosťou zaradiť do toho či onoho tábora. Pri poctivom štúdiu tohto mysliteľa nachádzame nesmiernu enigmaticosť mnohých jeho myšlienok, nejednoznačnosť, či dokonca protirečivosť

¹⁹ "Zmysel tohto Baconovho tvrdenia môžeme zhrnúť takto: Veci tak, ako skutočne sú, neposudzované tak, ako sa nám javia, ale tak, aká je ich existencia, nie vo vzťahu k človeku, ale vo vzťahu k univerzu, podávajú zároveň pravdu a úžitok. Doslovný, správny preklad znie: «Samotné veci ako také sú v tomto zmysle zároveň pravdou aj úžitkom»." ([6], 36 - 37)

²⁰ Podrobnú kritiku interpretácie Bacona ako mysliteľa "idey progressívnej histórie" pozri in: ([6], 39 - 43).

mnohých výrokov. Široké spektrum motívov, ktoré sa ho snažia prisvojiť alebo aspoň spoľahlivo zaradiť, to len potvrdzuje. Mnohé však majú s Baconom spoločnú toľko kritizovanú "anticipáciu" faktov, vysvetľovanie vecí ešte pred ich skúmaním.

Možno dokonca pochybovať o tom, či je totalita Baconovho diela prístupná jednoznačnej interpretácii. Ved' mysliteľ Francis Bacon je so svojimi predstavami veľmi hlboko zasadený do nesmierne fascinujúceho obdobia závažného civilizačného prechodu, ktorý svojou pestrosťou a mnohoznačnosťou prezentovaných postojov zrejme ani nemôže byť vyčerpaný samotnou koncepciou novoveku.

LITERATÚRA

- [1] BACON, F.: "Advancement of Learning." In: *The Major Works*. Oxford University Press 2002.
- [2] BACON, F.: "New Atlantis." In: *The Major Works*. Oxford University Press 2002.
- [3] BACON, F.: *Nové organon*. Svoboda Praha 1974. ((Odkazy na Nový organon sú vo forme označenia dielu knihy (rímska číslica) a čísla aforizmu (arabská číslica).))
- [4] BACON, F.: *Valerius Terminus*. <http://gutenberg.net/pg/marec> 2003.
- [5] BLUMENBERG, H.: *Die Legitimität der Neuzeit*. 1988.
- [6] BLUMENBERG, H.: *Cambridge Companion to Bacon*. Cambridge University Press 1996.
- [7] LYOTARD J. F.: "Postmoderní situace." In: *O postmodernismu*. Filosofický ústav AVČ Praha 1993.
- [8] McCLURE M. T.: [1917]: "Francis Bacon and the Modern Spirit." In: *The Journal of Philosophy, Psychology and Scientific Methods*. Vol. 14, 1917, Is. 19.
- [9] SKOLIMOWSKI H.: *Technika a przeznaczenie człowieka*. Warszawa, Ethos 1995.
- [10] STORCK J.: "Francis Bacon and Contemporary Philosophical Difficulties." In: *The Journal of Philosophy*. Vol. 28, 1931, Is. 7.
- [11] TAYLOR CH.: *Sources of the Self*. Cambridge University Press 1992.
- [12] TOVEY G.: "Toward a New Understanding of Francis Bacon's Reform of Philosophy." In: *The Philosophical Review*. Vol. 61, 1952, Is. 4.
- [13] URBACH P.: "Francis Bacon as a Precursor to Popper." In: *The British Journal for the Philosophy of Science*. Vol. 33, 1982 Is. 2.
- [14] PÉREZ, R.: *Francis Bacon's Idea of Science and the Maker's Knowledge Tradition*. 1988.

Tomáš Forró

Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK

Gondova 2

818 01 Bratislava

SR